

THE
SPANDA KĀRIKĀS

WITH THE VRITTI

BY
KALLATA.

अथ
स्पन्दकारिकाः
कल्लट-वृत्ति-समेताः

श्रीनगर

(कश्मीर)

संवत् १९७०

ओं श्रीचिदात्मवपुषे शंकराय नमः ।

अथ

स्पन्दकारिकाः ।

श्रीमत्कल्लटाचार्यविरचितवृत्त्युपेताः ।

यस्योन्मेषनिमेषाभ्यां जगतः प्रलयोदयौ ।
तं शक्तिचक्रविभवप्रभवं शंकरं स्तुमः ॥ १ ॥

श्रीशिवाद्वैतसद्भावसंभूत्यै भवतात्सदा ।

पर्यायः संगृहीतोऽयं स्पन्दवृत्त्यर्थद्योतकः ॥

१ यथा हि संकल्पोत्पिपादयिषापूर्वकोटाविष्यमाणं वस्तु
एषितुरविभिन्नम्, एवमत्र शिवावस्थायां निरवध्यवभासविच्छित्ति-

पं० २ क० पु० शंकरं नुम इति पाठः ।

अनेन स्वस्वभावस्यैव शिवात्मकस्य संकल्प-
मात्रेण जगदुत्पत्तिसंहारयोः कारणत्वं विज्ञान-
देहात्मकस्य शक्तिचक्रैश्वर्यस्योत्पत्तिहेतुत्वं नम-
स्कारद्वारेण प्रतिपाद्यते ॥ १ ॥

यत्र स्थितमिदं सर्वं कार्यं यस्माच्च निर्गतम् ।
तस्यानावृतरूपत्वान्न निरोधोऽस्ति कुत्रचित् ॥२॥

चित्रं सदाशिवादिपृथिव्यन्तं भावजातमव्यतिरिक्तमास्ते, तदेव शक्तिशब्देन
व्यपदेश्यं नित्याव्यभिचरदेकस्वभावे शिवे समवेतं तयोरभेदस्य
अभ्युपगतत्वात् । वस्तुतस्तु परा शक्तिरेकैव परिपूर्णाहंपरामर्शशालि-
त्वात् अत्यद्भुतशक्तिपरिस्फुरिते पारमैश्वर्ये मायाशक्त्युद्भाषितानन्तवै-
चित्र्या भावव्यक्तयः अवरपरामर्शैर्मुख्यमात्रोत्पन्नेन तु भेदोपभेदभाव-
मापन्नेन भावराशिना अवभासमानतया बहुव्यपदेशा शक्तिशक्तिमते-
रभेदाभिप्रायप्रत्यायिका । अयं भावः—शंकरात्मनि तदिच्छयैव विश्वमु-
न्मीलितं लब्धस्थितिकमपि तच्छक्तिविजृम्भणमात्रं, मायाशक्त्या तु
नानावभासि इति तन्नुतिद्वारा तत्समापत्तिराशंस्यते ।

२ नानाविभक्तवेद्यात्मतत्त्वनिचयस्य प्रकाशनस्थितिहेतुत्वा कर्तृ-
तया च य आधारकारणभूतः प्रमेयसंपर्कासहिष्णुतया अप्रमेयो
निरवच्छिन्नमहिमचिन्मात्रैकस्वरूपः स एवेह स्वस्वभावशब्दाभिमते, न

कथं पुनः स्वस्वभावस्यैव संसारिणः शिवत्वेन निर्देशः—इति यद्युच्यते, तत् यत्र स्थितम् इदं जगत्, यस्मात् च उत्पन्नं तस्य संसार्यवस्थायामपि अनाच्छादितस्वभावत्वात् न क्वचित् निरोधः, अतः शिवत्वमुच्यते ॥ २ ॥

जाग्रदादिविभेदेऽपि तदभिन्ने प्रसर्पति ।

निवर्तते निजान्नैव स्वभावादुपलब्धृतः ॥३॥

तु जातिव्यक्तप्रभिमानवतो मायापहृतैश्वर्यसंविदोऽणाः स्वरूपं, तस्य निरुद्धस्वभावत्वात् ।

३ आदिशब्दनिर्देशेन स्वप्नसुषुप्ताख्ये अवस्थे विज्ञेये । स्मृतिमद-
मूर्च्छादयस्तयोरेवान्तर्भूताः । तत्र यस्यां बुद्धीन्द्रियैर्बहिर्विषयान् परिग्रहीतुं
विकसितकरणेश्वरीको जनः परिस्पन्दते सा जागरावस्था । यत्र बाह्यतो
व्युपरतकरणचक्रस्य मनसैव सकलकरणशक्तिमता उपकल्पित-
विषयोपभोगपरिग्रहणं सा स्वप्नावस्था । यत्र मनसोऽपि व्यापृत्युपरतौ
सत्यां प्रोक्तोभयथाकारविषयजातासंवेदनं सा सुषुप्तावस्था । स्मृतिर-
नुभूतविषयासंप्रमोषः । मदः पानातिशयजन्यश्चित्तवृत्तिसंमोहः ।
मूर्च्छा विषादादिजनितमोहात्मा इति एतासु विजृम्भमाणास्ववस्थासु
अनुसंधानैक्यबलवत्स्वानुभवप्रमाणेन उपलब्धृतायावस्थानुरभेदः सिद्धः ।
तदभिन्नेति बहुव्रीहिर्बोध्यः ।

जाग्रदादिनापि भेदे प्रथमाने न तस्य स्वरूपम्
आव्रियते, यस्मात् उपलब्धरूपत्वं त्रिष्वपि पदेषु
साधारणम्, न तस्य स्वरूपान्यथाभावः, यथा
विषस्याङ्कुरादिषु च पञ्चसु स्कन्धेषु ॥३॥

अहं सुखी च दुःखी च रक्तश्चेत्यादिसंविदः ।
सुखाद्यवस्थानुस्यूते वर्तन्तेऽन्यत्र ताः स्फुटम् ॥४॥

स चानुस्यूत एव सर्वास्ववस्थासु, यस्मात् 'य
एव अहं सुखी स एव अहं दुःखी' 'रक्तो वा

४ संविद इति बहुवचनस्य (ज्ञानसंतान एव क्षणिकः स्वतन्त्रः
स एव स्मृत्युत्प्रेक्षादिपद्धत्या दूरतरं विसार्यमाणे बहुप्रकारं शाखो-
पशाखोद्भिन्नोऽहंप्रतीत्यापि बुद्ध्याद्यालम्बने नात्यस्य स्मृष्टृता-
भिमतस्य संबन्धितामवलम्बते) इत्येवमभिप्रायः, तथात्वे स्मृतिप्रत्य-
भिज्ञाद्यनुसंधानं न स्यात् असति च तस्मिन् सर्वव्यवहारोच्छेदः
प्रसज्येतैत्येतत् सर्वं प्रसक्तं परिहर्तुं विशिष्यते अन्यत्रेति, सुखित्वादि-
प्रत्ययसंतानेन प्रवर्तमानावस्थानामुपलब्धरि पूर्वापरव्यवस्थाव्यापकतया
सर्वप्रमातृत्वानुभवसिद्धे निर्निरोधानुसंधाने काश्रयत्वस्वभावः शंकरः
सुव्यक्तः ।

पं० १ ख० घ० पु० भेदे प्रवर्तमाने इति पाठः ।

पं० ४ वृत्तस्याङ्कुरादिषु इति काचित्कः पाठोऽमौलिकः ।

पश्चात् स्थित' इति अनुस्यूतत्वेन; अन्यत्र अवस्था-
व्यतिरिक्ते । यदागमः

'.....स स्वभावः परः स्मृतः ।'

इति ॥४॥

न दुःखं न सुखं यत्र न ग्राह्यो ग्राहको न च ।
न चास्ति मूढभावोऽपि तदस्ति परमार्थतः ॥५॥

तस्य चायं स्वभावो—यत् सुखदुःखग्राह्यग्राहक-
मूढतादिभावैरस्पृष्टः स एव च परमार्थतोऽस्ति
नित्यत्वात् ; सुखादयः पुनः संकल्पोत्थाः क्षण-

५ सुखादिरूपताप्रतिषेधेन बाह्याभ्यन्तरतया द्विविधवेद्यता प्रति-
षिध्यते । ग्राहकशब्देन देहादिमाथीयप्रमातृभावप्रतिक्षेपः । वेद्यवेदना-
संचेतनावस्थापि उत्तरकालं प्रत्यवमृश्यमानत्वात् वेद्यभूमिमाश्रितैव
इति ज्ञानगोचरप्रमेयवस्तुत्वनिषेधात् अभावमात्रं प्रतिक्षेप्तुमाह तद-
स्तीति । सदादिताविलुप्तोपलब्धेकस्वभावं तत् वेद्यवेदकयोरन्योन्यं
विप्रकृष्टस्वभावत्वात्, वेद्यमसत्यस्वभावं क्षणभङ्गुरं, वेदितैव परमार्थ-
सन् इति प्रतिपाद्यते ।

पं० १ क' पु० पृथक्स्थित इति, घ' पु० पश्चात्सित इति पाठः ।

पं० २ घ' पु० न ग्राह्यमिति पाठः ।

पं० ८ क' पु० परमार्थोऽस्तीति पाठः ।

भङ्गुरा आत्मस्वरूपबाह्याः शब्दादिविषयतुल्याः ;
न च, सुखादिस्वरूपो यदा नासौ तदा पाषाणप्रख्य
एव ॥ ५ ॥

यतः करणावर्गोऽयं विमूढोऽमूढवत्स्वयम् ।
सहान्तरेण चक्रेण प्रवृत्तिस्थितिसंहतीः ॥ ६ ॥
लभते, तत्प्रयत्नेन परीक्ष्यं तत्त्वमादरात् ।
यतः स्वतन्त्रता तस्य सर्वत्रेयमकृत्त्रिमां ॥ ७ ॥

(युगलकम्)

६—७ उत्पत्तिः विविदिपितविषयमुखप्रेक्षित्वात्मसमुन्मिषदवस्था ।
स्थितिः उपरक्तार्थचमत्कृतिविश्रान्त्यवस्था । निरोधः कृतकृत्यतया
विषयस्य स्वात्मसात्करणे स्वध्यापारोपरत्यात्मप्रत्यस्तमयावस्था इत्येता
यत्संपर्कबलात् त्रयोदशसंख्यानां करणानां जडतयाभिमतानामुपल-
भ्याः । परमार्थतत्त्वमात्मभावेन विज्ञातं करणस्वातन्त्र्याधानवत् सर्व-
साधारणार्थस्वातन्त्र्यलाभायापि अभ्यासातिशयदशापरिपाके कल्पते,
तस्य स्वेच्छामात्राधीनसमस्तनिर्मातृत्वलक्षणं स्वातन्त्र्यं समावेशसंपत्ति-
मत्सु देहतद्दशाविशेषेषु उपादानसहकार्यादिकारणनिरपेक्षं सहजसिद्धं
संसारिदशायामपि तन्महिम्नैव व्यवहारसिद्धेः, मायाव्यामोहमात्रवशात्
तु स्वात्मप्रत्यवमर्शाभावे व्यतिरिक्तकारणसापेक्षतया वस्तुसिद्धेः
पारतन्त्र्यव्यवहार इत्यत्र स्वातन्त्र्यप्रतिपादनात् उपादेयतातिशय्यते ।

यतः करणवर्गस्य अन्तश्चक्रसहितस्य विमूढस्याप्यमूढवत् उत्पत्तिस्थितिनिरोधाः, सोऽन्येषां चैतन्यापादने समर्थः कथं निःस्वभावः ॥ तस्मात् तत् तत्त्वं यत्नेन परीक्षितव्यं योगिना, यथास्य करणादिषु चैतन्यदाने स्वातन्त्र्यम्, तथा परपुरादिष्वपि संभाव्यते ; स्वातन्त्र्यस्य स्वस्वभावभूतस्य सर्वत्राकृत्विमस्याभ्यासात् यतो व्यक्तिः ॥६-७॥

न हीच्छानोदनस्यायं प्रेरकत्वेन वर्तते ।
अपि त्वात्मबलस्पर्शात्पुरुषस्तत्समो भवेत् ॥८॥

८ अयमत्राशयः—यथा परमेश्वरः पूर्णज्ञातृत्वकर्तृत्वशक्तिभ्यां जगन्ति प्रवृत्त्यादिव्यापारं लम्भयन् विश्वत्र ज्ञानक्रियावत्तामधिरोहति एवमनुत्तरतद्बलसंपर्कादेव योगिनो ज्ञातृत्वादिसामर्थ्यमुपजायते मायावशात् संकोचान्मुखीभावेन ज्ञानक्रिये शक्ती अपि अन्तर्बहिष्करणतया संकुचितीभूय प्रसृते प्रतिनिजनियतविषयेषु व्यापरितुं शक्नुतः इत्यतोऽणुरपि स्वस्वभावमध्यास्य करणचक्रप्रेरणार्थं स्वतन्त्रो न तु अस्य धर्माधर्मसंबन्धेच्छाख्यगुणप्रेरणया करणचैदितदानादिवदुपचरितकर्तृत्वम् ।

पं० १ ख' पु० यत इत्यनन्तरं 'चैतन्यस्वभावात्' इत्यप्यधिकः पाठोऽस्ति ।

पं० ७ क' ग' घ' पु० यदा व्यक्तिः इति पाठः ।

न च इच्छाप्रेषणेन करणानि प्रेषयति, अपि तु स्वस्वरूपे स्थित्वा केवलं यादृशी तस्येच्छा प्रवर्तते तथाविधमेव स बाह्यान्तरं कार्यमुत्पादयति, तेन न करणविषयमेव सामर्थ्यम्, किं तु तस्य सर्वत्र ॥ ८ ॥

निजाशुद्ध्यासमर्थस्य कर्तव्येष्वभिलाषिणाः ।
यदा क्षोभः प्रलीयेत तदा स्यात्परमं पदम् ॥९॥

स चास्य आत्मबलस्पर्शः सहजया अशुद्ध्या व्याप्तस्य कार्यमिच्छतोऽपि न भवति, किंतु यदा क्षोभः 'अहमिति' प्रत्ययभावरूपोऽस्य प्रलीयेत,

९ सत्यपि परमेश्वरसाम्यासादनात् ईश्वरपुरुषयोरभेदे केवलं पुरुषस्य रागादिनिबन्धनमलाक्रान्ततया अनित्यपरिपूर्णतृप्तिता, यया साध्यसाधनोपार्जनेषु अशक्तत्वेन शक्तिदारिद्र्यम्, अत्र एव भेदनिबन्धनमीश्वरसाम्यं मायीयोपद्रवप्रलये पुनः संविदैकात्म्यमनुपचरितप्रथं सैव परमशुद्धिः ।

पं० १ ग' पु० इच्छाप्रेरणेन करणानि प्रेषयतीत्यपि पाठान्तरं वर्तते ।

पं० ८ ख' पु० स आत्मबलेति पाठः ।

पं० १० घ' पु० क्षोभो देहाद्यहमिति शोधितपाठः, प्रलीयते इति च पाठोऽस्ति ।

तदास्य भवति परमे पदे प्रतिष्ठानम् ॥६॥

तदास्याकृत्रिमो धर्मो ज्ञत्वकर्तृत्वलक्षणः ।
यतस्तदीप्सितं सर्वं जानाति च करोति च ॥१०॥

यतः, तस्मिन् प्रलीनज्ञोभात्मके काले अकृ-
त्रिमः सहजो ज्ञत्वकर्तृत्वभावरूपो धर्मो यस्मात्,
तस्मिन् एव प्राप्तयोगात्मके काले यत् यत् ज्ञातुम्
इच्छति तत् तत् जानाति च करोति च; नान्यदा
संसार्यवस्थायाम् ॥१०॥

१० एकमेव अव्यभिचारि आत्मन उपलब्धत्वं नाम अयुतसिद्धो
गुणः स्वात्मप्रत्यवमर्शरूपः, स एव ज्ञेयकार्यविषयतया ज्ञानक्रियाद्वैरू-
प्येण आम्नायते अस्यैव गुणस्य स्वमहिमविजृम्भणं निरुपरोधं स्वसंवेद-
नीयं केवलं सर्वज्ञत्वसर्वकर्तृत्वशक्तिविकासिन्युपलब्धलक्षणे आस्पदे
विकल्पकलङ्कोपप्लवासंपृक्ते । यस्मात् तत्र ज्ञेयकार्यप्रत्यवमृश्येषु निर्यन्त्रणं
स्वातन्त्र्यं, यत्तु संसार्यवस्थायामख्यातिमुग्धतया वेद्येषु ज्ञत्वकर्तृत्वाहं-
मतिः सा कृत्रिमा परिमिता च नियमितस्वातन्त्र्यगतिमत्त्वात् अतो
ज्ञत्वकर्तृत्वलक्षणो धर्मः स्वभाव एव न पुनः क्षुब्धावस्था । तस्मात् स्वब-

पं० २ क' पु० तदा स्यात्कृत्रिम इति पाठः ।

पं० ५ ख' घ' पु० धर्म इति शब्दो नास्ति ।

तमधिष्ठातृभावेन स्वभावमवलोकयन् ।
स्मयमान इवास्ते यस्तस्येयं कुसृतिः कुतः ॥११॥

तदेवम्, यतः सर्वानुस्यूतः सर्वसामर्थ्ययुक्तश्च
आत्मस्वभावः, तस्मात् तम् अधिष्ठातृभावेन
सर्वव्यापकत्वेन स्वभावं पश्यन्, विस्मयाविष्ट इव
यस्तिष्ठति, तस्य कुत्सिता सृतिः सरणं न
भवति ॥११॥

नाभावो भाव्यतामेति न च तत्रास्त्यमूढता ।
यतोऽभियोगसंस्पर्शात्तदासीदिति निश्चयः ॥१२॥

लसंस्पर्शात् करणचक्रप्रवर्तनादिकार्यवृत्त्या संयुज्यमानस्य तत्साम्यो-
पलब्धिः ।

११ उपपत्तिव्यवस्थापितस्य शंकरस्वभावस्य अविरतकालप्रबन्ध-
तया सदोदितान्तर्बहीरूपतया स्फुरदधिष्ठातृत्वं प्रत्यभिजानतो विस्मृत-
शिवस्वरूपविज्ञानात् 'मायीयप्रमातृभावोऽसन्नेव इत्थं शुक्तिकारजतव-
द्भासमानः' इत्येवं विघ्नष्टुरनुक्षणं नवनवानुत्तरातिशयचमत्काररसा-
स्वादनेन विस्मयावस्थितिरलौकिकी अनुभवपदवीमधिरोते यत्प्राप्तौ परि-
मिताहंमतिनिबन्धनः संसरणायासक्षोभो विरम्यते इति ।

१२ वेद्यवेदनोल्लेखोच्छेदरूपे समाधौ कैश्चिदभाव इति मन्यते, न
चैतत् तस्य भाव्यमानतया व्याघातात् तत्रलब्धप्रतिष्ठेन योगिना अभाव-

न तु अभावो भावनीयो, यथा अन्यैर्योगिभिः
उपदिश्यते,

‘अभावं भावयेत्तावद्यावत्तन्मयतां व्रजेत् ।’

इति । न चैतत् युक्तम्, यस्मात् नाभावे
भावना युज्यते मूढावस्थैव सा, यस्मात् उत्तरका-
लम् अभियोगसंस्पर्शात् अभिलापसंयोगात् सा
शून्यावस्था अतीता मम इति स्मर्यते, न च आत्म-
स्वभाव एषः, यस्मात् न त्वेवं चिद्रूपत्वं मूढावस्था-
वत् स्मर्यते, तस्य सर्वकालमनुभवितृत्वेनानुभवो
नित्योदितत्वात् ॥१२॥

समाधेर्व्युत्थाय उत्तरकालं ‘सा दशा मयान्वभूयत’ इत्यनुसंधानेन तद्-
शान्तरं स्मर्यमाणतां नीयते तत् स्मरणमेव तदानीमनुभवितृसत्तां विधि-
क्तामुपलम्भयेत् इति स्मर्यमाणं वस्तु अभावरूपं स्वात्मा भवितुं नार्हति
सुखादिवत् तस्य वेद्यत्वात् इति । तस्मात् समस्तवेद्यधर्मोज्ज्वलतः पर-
स्वभाव उपादेयः ।

अतस्तत्कृत्रिमं ज्ञेयं सौषुप्तपदवत्सदा ।
न त्वेवं स्मर्यमाणत्वं तत्तत्त्वं प्रतिपद्यंते ॥१३॥

अभावभावनालब्धभूमिकस्यापि कृत्रिमा अनि-
त्या सा अवस्था, यथा सौषुप्ते पदे; यस्मात्
चिद्रूपत्वं तु आत्मनः स्वरूपं नित्यसंनिहितम्,
तदेव गुरूपदेशेन नित्यमेवानुशीलनीयम् ॥१३॥

अवस्थायुगलं चात्र कार्यकर्तृत्वशब्दितम् ।
कार्यता क्षयिणी तत्र कर्तृत्वं पुनरक्षयम् ॥१४॥

१३ अत्रैतदुच्यते—यथा मोहघना सुषुप्तावस्था तदात्वे वेद्यवेदक-
विभागाग्रहणमयी अभावरूपेव उपलभ्यमाना प्रबोधदशायामुदिताव-
मर्शगोचरतामापद्य स्मर्यमाणत्वेनानित्या । एवमभावसमाध्यवस्थापि
अतीतत्वेन प्रबोधकाले विचिन्त्यत्वात् अनित्या-इत्येवं-प्रायाः समाधि-
विशेषाः सुषुप्तिदशान्तर्भाव्याः, न पुनरुपेयतमस्वरूपे एवरूपो भूत-
कालाक्रान्तः स्मरणप्रत्यवमर्शः स्मरन्तरस्मार्यः, परतत्त्वस्य सदेदित-
विज्ञातृस्वभावतया शाश्वताविचलविद्यमानपरमसत्त्वात् ।

१४ अवस्थाशब्देनेदमत्र उद्देश्यम् । एक एव स्वतन्त्रः परमेश्वरो
विश्वत्र परमार्थतः समस्ति । स एव अनुत्तरनिर्यन्त्रणस्वात्मैश्वर्यशक्ति-
विजृम्भणया निरुपादानसंभारं द्विविधं स्वात्मानमवभास्य विक्रीडति ।
द्वैविध्यं च कार्यकर्तृत्वाख्यं, येन हेयतयोपादेयतया च द्वैलक्षण्यं वस्तु

अवस्थायुगलम्, अवस्थाद्वयमेव कार्यकर्तृत्वसंज्ञं
भोग्यभोक्तृभेदभिन्नं, तत्र यो भोग्यरूपो भेदः
स उत्पद्यते नश्यति च; भोक्तृभेदस्तु चिद्रूपः पुनर्न
जायते, न कदाचित् विनश्यति तेन नित्यः ॥ १४ ॥

कार्योन्मुखः प्रयत्नो यः केवलं सोऽत्र लुप्यते ।
तस्मिंल्लुप्ते विलुप्तोऽस्मीत्यबुधः प्रतिपद्यते ॥१५॥

कार्यसंपादनसामर्थ्यं बाह्यकरणव्यापाररूपं केवलं
विलुप्यते, स्थगितेन्द्रियस्य तस्मिन् विलुप्ते सामर्थ्ये

संगृह्यते । तत्र कार्यावस्था परप्रकाशोपजीविनी अन्तरेण प्रकाशयितार-
मवस्थातुमप्रभुः तदभिन्नं निजरूपमावेदयति शाक्तोल्लासमयत्वात्,
केवलं कार्यतोपाधिरचिरायैव अनुविलयी, कर्तृतावस्थितिः पुनः सदा-
दिताविलुप्तदृशिमात्रधर्मकत्वात् अविनाशिनी इति । तदेवं स्वमायोद्भासि-
तविश्वोल्लासज्ञप्तिपूर्वं स्वसंवेद्यमुत्तीर्णतममात्मानं निदिध्यासतां सर्वा-
वस्थासु बन्धहेतुनिवृत्तिः ।

१५ वेद्योन्मुखातामवलम्ब्यैव सहजोद्यमनशक्तेर्विश्ववैचित्र्योल्लेखन-
कारितया बहिर्विलसितुं यः प्रसरणादरः स केवलमिन्द्रियव्यापार-
विरतिदशायामनभिव्यक्ततया आत्मन्येव अवलीनः, तदव्यक्तिदशायाम-

पं० १ क. ग. पु० अवस्थायुगलमिति वाक्यं नास्ति ।

पं० ३ ख. पु० भोक्तृरूप इति पाठोऽस्ति ।

स्वभावो मे विलुप्त इति अबुधो जानाति, न तु भावस्य विनाशोऽस्ति ॥१५॥

न तु योऽन्तर्मुखो भावः सर्वज्ञत्वगुणास्पदम् ।
तस्य लोपः कदाचित्स्यादन्यस्यानुपलम्भनात् १६

न तु यः अन्तर्मुखः अन्तश्चक्रारूढस्वभावः
सर्वज्ञत्वादिगुणाश्रयः तस्य विनाशः कदाचित्,

बुद्धस्य अयं परामर्शो यत् नाहमस्मीति स्वाभावं स मन्यते; नैतत् जानाति यत् अभावपरामर्श एव प्रत्युत तत्साक्षितया स्वात्मानं स्थिरीभावयति इति अतोऽभावसमाध्याद्यवस्थासु तात्कालिकानुपलभ्यतया आत्मनः क्षयित्वं नैवाक्षेप्तव्यम् ।

१६ एकैव पारमेश्वरी शक्तिः संकोचग्रहणोपक्रमे स्वात्मानं द्विधा अवभास्य ज्ञानक्रियायुगलोद्भावनेोत्तरमत्यन्तमर्वाचीनपदे अन्तर्बहिष्करणभावमुपाश्रयते संकोचहानदशापरिशीलनादौ विविधीभूतं स्वं रूपं प्रत्याहृत्य सर्वतौ विमलनभःप्रख्ये वितताभोगे स्वस्मिन् स्वानुभूतिपारिपूर्ण्यचमत्कृतिमास्वदते । तत्र विभिन्नविभक्तवेद्याभावात् अन्तर्मुखतत्त्वस्य विलोपः संभावयितुमनर्हो यो बाह्यवेद्यग्रहणाग्रहवद्भिः व्यामूढैः प्रतिपद्यते; अथवा चतुर्थपादस्य हेतुभावेन प्रयोगः, यस्मादुपलब्धस्वरूपस्य विलुप्तौ विश्वमनेलमूकप्रायं स्यात् विश्वव्यवहारोऽपि व्युच्छिद्येत इति ।

तस्मात् द्वितीयस्यान्यस्याभावात् तत्स्वरूपमेव
व्योमवत् चिद्रूपतया सर्वत्र अनुभवति इति ॥१६॥

तस्योपलब्धिः सततं त्रिपदाव्यभिचारिणी ।
नित्यं स्यात्सुप्रबुद्धस्य तदाद्यन्तेऽपरस्य तु ॥१७॥

तस्य चिद्रूपस्य सर्वगतस्य स्वस्वभावस्य उप-
लब्धिः त्रिषु जाग्रदादिषु पदेषु नित्यं सुप्रबुद्धस्य
भवति; तदाद्यन्ते अपरस्य प्रबुद्धस्य स्वप्नसुषु-
प्तादौ; जाग्रत्तुर्यौ त्वागममात्रगम्यौ ॥१७॥

१७ सर्वोत्तीर्णचिन्मात्रविषयो विश्वमयशाक्तचक्रविषयश्च—इति उप-
क्रान्तनिर्वाह्यात्मकतया द्विविधोपदेशस्य प्रायशोऽप्रबुद्धविषयेऽनुपयोगि-
तैव सुप्रबुद्धस्यैव पदत्रये स्वात्मोपलब्धेरयत्नसिद्धत्वात्, प्रबुद्धस्य हि
पदद्वयवर्ति साक्षिरूपं प्रबोधावस्थायां परामृशतो विश्वोत्तीर्णनिरुपराग-
चेतयितृमात्रस्वरूपोपलब्धिः सौषुप्तप्रत्यवमृश्या, स्वप्नावगस्या च विश्व-
मयनिर्माणविस्फुरणशालिनः कारणान्तरनिरपेक्षस्य सर्वकर्तृत्वधाम्नः
स्वात्मन उपलब्धिरनायासं सिद्धयति । अप्रबुद्धः पुनर्युक्तिसहस्रैरपि
उपदेश्यमानं परतत्त्वं नैव पारयति हृदयंगमीकर्तुम्, अतोऽवशिष्टपदद्वये
व्यवहित्यपरिचितिभ्यां दुर्बोधस्य परतत्त्वस्योपदेशमपेक्षते इत्युपदेशविषय-
व्यवस्थितिः केवलं प्रबुद्धस्यैव ।

पं० न ख. पु० जाग्रत्तुर्ये आगममात्रगम्ये इति

ग. पु० स्वप्नसुषुप्तादौ जाग्रत्तुर्ययोस्त्वागममात्रगम्या इति पाठः ।

ज्ञानज्ञेयस्वरूपिण्या शक्त्या परमया युतः ।
पदद्वये विभुर्भाति तदन्यत्र तु चिन्मयः ॥१८॥

ज्ञानज्ञेयभेदेन द्विरूपे जाग्रत्स्वप्नात्मके पदद्वये
संवेदनम्, सुषुप्ततुर्यात्मके पदद्वये पुनश्चिद्रूपत्वेन
केवलम् अनुभवः, न तु द्वितीयमन्यत्वेन उप-
लभ्यते ॥ १८ ॥

गुणादिस्पन्दनिःष्यन्दाः सामान्यस्पन्दसंश्रयात् ।
लब्धात्मलाभाः सततं स्युर्ज्ञस्यापरिपन्थिनः १९

१८ परमेश्वर एव स्वमायाशक्तिमहिम्ना विचित्रक्षेत्रज्ञभावेन प्रथ-
मानः स्वायतिरेकिणी पराशक्तिं पदद्वये जाग्रत्स्वप्नाख्ये आभ्यन्तरकर-
णसुखादिना बहिष्करणनीलादिना च अवभास्य तत्तद्दशायवहारानुद्धा-
वयति परन्तु एतदेव शक्तेः परत्वं-यत् शिवप्रकाशमतिरोधाय अनन्त-
वैभवेन स्फुरणं, सुषुप्ततुर्ययोस्तु विभक्तभिन्नसंवेदनीयाभावात् स्वात्मनि
समरसीभूतशक्तिरीश्वर एव प्रकाशते । भावानां स्थैर्यास्थैर्यप्रतिपत्तिवि-
कल्पेन प्रथमपदयोर्भेदः । अपरत्र चिन्मात्ररूपस्य उपलब्धचमत्कृतिस-
द्भावासद्भावाभ्यां भेदः इति चतुर्षु पदेषु सर्वोत्तीर्णतया सार्वरूप्येण च
प्रकाशविजृम्भणम् ।

१९ पारमेश्वर्यानुग्रहशक्त्या प्रत्युत्पन्नहेयोपादेयविवेकस्य नैर्विक-
ल्पिकं प्रतिष्ठामाश्रित्य सत्तर्कागमयुक्त्यभ्यासोत्साहेन उच्चपदारुरुक्षां

गुणस्पन्दस्य सत्त्वरजस्तमोरूपस्य ये निःष्यन्दाः
प्रवाहाः, ते सामान्यस्पन्दमाश्रित्य प्रसृता अपि
सततं ज्ञस्य विदितवेद्यस्य योगिनः स्युर्भवेयुः, भव-
न्त्यपरिपन्थिनः अनाच्छादकाः स्वभावस्य ॥१६॥

अप्रबुद्धधियस्त्वेते स्वस्थितिस्थगनोद्यताः ।

पातयन्ति दुरुत्तारे घोरे संसारवर्त्मनि ॥२०॥

स्वल्पप्रबोधांस्तु स्वस्थितेः चिद्रूपायाः स्थगनं
कृत्वा, ते गुणाः पातयन्ति दुरुत्तारे अस्मिन् विषमे
संसारवर्त्मनि, यतस्तदात्मकमेव नित्यमात्मानं
पश्यन्ति, न तु शुद्धबुद्धस्वरूपतया ॥२०॥

परिशीलयतो ज्ञस्य सुखिदुःखिमूढतादिप्रत्ययप्रवाहाः खेचर्याद्यधिष्ठिताः
क्रोडीकृतविश्वस्पन्दं परशक्तिस्फुरितं समाश्रित्यैव लब्धस्वात्मप्रतिष्ठाः
स्वात्मवीर्याविर्भावनात् विगलितावरणसामर्थ्याः परतत्त्वोपलम्भं विहन्तुं
न शक्नुयुरिति तात्पर्यम् ।

२० अप्रबुद्धो विद्यमानमपि स्वैश्वर्यं सार्वज्ञादिगुणास्पदं स्पन्दतत्त्व-
मविदन् सर्वथा परतन्त्रं देहादिकमेव आत्मत्वेन स्वीकरोति । अत एव
ज्ञानगुणप्रसराः परमात्मस्थितिं तिरोधाय यावत्प्रबोधप्राप्तिमप्रबुद्धं जन्मा-

अतः सततमुद्युक्तः स्पन्दतत्त्वविविक्तये ।
जाग्रदेव निजं भावं न चिरेणाधिगच्छति ॥२१॥

अतः सततं सर्वकालं यः करोत्युद्योगं स्पन्द-
तत्त्वस्य स्वरूपाभिव्यक्त्यर्थं, स जाग्रदवस्थायामेव
निजमात्मीयं तुर्यभोगारूढं स्वभावम् अचिरेणैव
कालेन प्राप्नोति ॥२१॥

अतिक्रुद्धः प्रहृष्टो वा किं करोमीति वा मृशन् ।
धावन्वा यत्पदं गच्छेत्तत्र स्पन्दः प्रतिष्ठितः ॥२२॥

तस्य च स्पन्दतत्त्वस्य अतिक्रुद्धे प्रहृष्टे धावमाने

दिस्रोतस्यावर्तयन्त्येव — इत्यतः प्रबुद्धस्यैवोपदेश्यता निरूढद्रष्टिमा, अप्र-
बुद्धविषये विहितनिषेधेति भावार्थः ।

२१ प्रकृतश्लोकनिर्दिष्टहेतोः प्रबुद्धस्यात्मीयपरमार्थसत्तायाः अधि-
गमोऽनतिविलम्बेनैवेत्यर्थः ।

२२ तीव्रतरोपद्रवद्विषद्दर्शनादौ मृतप्रत्युज्जीवितप्रियासंगमादौ बल-
वदभियुक्ततायां च तत्प्रतीकारकिं कर्तव्यताविचारणेऽपि निरालम्बनचित्त-
वृत्तितया तत्तद्धर्षादिव्यञ्जकवस्तूत्यक्तेः प्रागेव समुद्भूतमात्रस्थायिभावस्य
प्रतिष्ठितस्पन्दस्योपलब्धिः । एवं कर्मेन्द्रियव्यापृतिविशेषेऽपि ऐश्वररूपस-
मावेशः ।

च किं करोमि,-इत्येवं चिन्ताविष्टे यदा शक्तिप्रत्य-
स्तमयः, तदा स्पन्दतत्त्वस्य स्फुट एवोदयो गुरूप-
देशात् अधिगन्तव्यः ॥२२॥

यामवस्थां समालम्ब्य यदयं मम वक्ष्यति ।

तदवश्यं करिष्येऽहमिति संकल्प्य तिष्ठति ॥२३॥

यां स्पन्दस्वरूपरूपामवस्थामवलम्ब्य यत्किञ्चित्
अयं मम वक्ष्यति, तत् अवश्यं करिष्यामि-इत्यध्य-
वसायेन स्पन्दतत्त्वमधिष्ठाय यो वर्तते ॥२३॥

तामाश्रित्योर्ध्वमार्गेण सोमसूर्यावुभावपि ।

सौषुम्नेऽध्वन्यस्तमितो हित्वा ब्रह्माण्डगोचरं २४

२३ अत्र समालम्बनक्रियातः पूर्वभाविनि क्रियान्तरे परितिष्ठितवा-
क्यस्यायमाशयः-यथा प्रभोराज्ञानिर्वहणेऽवहितमनस्कतया सर्वा वृत्तयो
विलीनाः संपद्यन्ते, निस्तरङ्गदशा चेदेति । एवं सर्वात्मना समस्तान्यक-
रणीयतां परिहृत्य स्पन्ददशावधाननिविडावमर्शस्याभ्यासात् परत-
त्त्वोपलब्धिरिति ।

२४ सोमसूर्यावित्यस्य तात्पर्यमिदम् । स्पन्ददशामाश्रितस्य मनः

पं० ७ अध्ववसायेनेत्यतोऽनन्तरं ख' घ' पु० 'वर्तते तथाविधाध्ववसायेन' इती-
यान्याठोऽधिकोऽस्ति ।

पं० १० ख' ग' पु० अस्तमितौ इति पाठः ।

तस्य, तामवस्थामाश्रित्य पुरुषस्य, सोमसूर्यौ
 द्वावपि सौषुम्ने अध्वनि मध्यनाड्यभिधाने, अस्तमयं
 कुरुतः; ब्रह्माण्डगोचरं शरीरमार्गं परित्यज्य
 योगिनः ॥२४॥

तदा तस्मिन्महाव्योम्नि प्रलीनशशिभास्करे ।
 सौषुप्तपदवन्मूढः प्रबुद्धः स्यादनावृत्तः ॥२५॥

तस्मिन् महाव्योम्नि प्रत्यस्तमितशशिभास्करे
 यस्य स्वस्वभावाभिव्यक्तिः न सम्यक् वृत्ता, स

प्राणैः मध्यनाड्यां लीयेते । संविदेव यथोत्तरं संकोचग्रहणेन संकुचिता
 ज्ञानक्रियाशक्तिभावप्राप्तिपूर्वं मनःप्राणप्रसररूपतामापद्यते । प्रत्याहर-
 णकाष्ठाधिरोहणे उभावेव ज्ञानक्रियाशक्तिमयाबुभयविधमेव हेयोपादेय-
 विषयवेदनं नाडीसंचारणात्मकार्यमपि परिहाय सामान्यमौलिकरूपं
 प्रत्यापद्येते इति ।

२५ परमाकाशे समस्तज्ञेयकार्याणां विलीनप्रायत्वात् मूढानां वर्णि-
 तपूर्वा तुर्यदशा सौषुप्तपदवत् शून्यरूपा, ईशितृशक्तिपातेन समुदितज्ञा-
 नदृष्टीनां पुनस्तस्यां दशायामनुभूयमानतुर्यचमत्कृतिर्निरावरणं निर्भासते
 इति तत्र दशायां यथाकथंचित् सर्वेषामुपजायमानायां सत्यामपि उपदे-
 शनिरपेक्षणं तमःपदप्रवेशानर्थः स्यात् तत्परिहारायोपदेशस्य सापेक्षतेति ।

स्वप्नादिना मुह्यमानोऽप्रबुद्धो निरुद्धः स्यात्;
प्रबुद्धः पुनरनावृत एव भवति ॥२५॥

इति श्रीकल्लटाचार्यविरचितायां स्पन्दकारिकावृत्तौ स्वरूपस्पन्दः
प्रथमो निःश्यन्दः ॥ १ ॥

अथ सहजविद्योदयाख्यो द्वितीयो निःष्यन्दः ।

तदाक्रम्य बलं मन्त्राः सर्वज्ञबलशालिनः ।
प्रवर्तन्तेऽधिकाराय करणानीव देहिनाम् ॥२६॥

तत् बलं निरावरणचिद्रूपमधिष्ठाय, मन्त्राः
सर्वज्ञत्वादिना बलेन श्लाघायुक्ताः प्रवर्तन्ते अनु-
ग्रहादौ स्वाधिकारे । करणानि यथा देहिनाम्,
नान्येन आकारादिविशेषेण ॥२६॥

तत्रैव संप्रलीयन्ते शान्तरूपा निरञ्जनाः ।
सहाराधकचित्तेन तेन ते शिवधर्मिणाः ॥२७॥

२६ शाक्तबलाक्रमणादेव नियन्त्रितेतिकर्तव्यतासचिवा मन्त्राः प्राण-
भृत्करणवत् यथास्वं प्रतिनियतप्रयोक्तव्यकार्यसिद्धिषु अप्रतिहतशक्तयः,
तद्विना तृणमात्रमपि कुञ्जयितुमसमर्थाः, नियतिशक्तिबलात् भिन्नभिन्न-
नियोगेभ्यः प्रवर्तन्ते न सर्वे सर्वेभ्य इति भावः ।

२७ इदमत्र तात्पर्यम्—शिवशक्तिरेव मन्त्रसंनिवेशादिरूपधारिणी
उदयास्तमयदशयोः शिवाभेदवत्त्वात्, यत्र यत्र शिवाभेदवत्त्वं तत्र तत्र

तत्रैव स्वस्वभावव्योम्नि निवृत्ताधिकाराः
प्रलीयन्ते, शान्तरूपाः, मायाकालुष्यरहिताः, सह
साधकचित्तेन; अनेन कारणेन शिवसंयोजनास्व-
भावेन, इति शिवात्मका उच्यन्ते ॥२७॥

यस्मात्सर्वमयो जीवः सर्वभावसमुद्भवात् ।
तत्संवेदनरूपेण तादात्म्यप्रतिपत्तिर्तः ॥२८॥

सर्वात्मक एवायमात्मा सर्वानुभावोत्पत्तिद्वारेण

शाक्तरूपत्वं, यथा संकल्पस्वप्नपुरादिषु,—इति व्याप्त्यादिना सुदृढप्रतिपत्ते-
र्मन्त्रवीर्यानभिज्ञस्य भेदविभ्रमात् नियतसाध्यसाधनाय पर्यवसायिनः
प्रबुद्धस्य पुनर्मन्त्राः सर्वार्थसाधनाधिकारिणा भवन्ति; न केवलं मन्त्रा
एव, यावद्लौकिकभाषामात्रमपि अमोघमन्त्रभावमुपगच्छति—इत्यनेन क्रिया
ज्ञानं कार्यं ज्ञेयं वा वस्तु शिवधर्मकमेवेत्युपलक्ष्यते ।

२८ संचेत्यमानं प्रत्येकं वस्तु वस्तुतो विज्ञानिनो जीवस्य स्वाङ्ग-
कल्पमेव—इति न केवलं भूतात्मकमेवास्य वपुः, यावद्भावात्मकमपि । घट-
सुखादेर्भावस्य हि संवेदनं समुत्पत्तिः, संवेद्यमानतैव तत्स्वरूपप्रतिष्ठा
असंवेद्यमानस्य स्वप्रतिष्ठानासादनात् इत्यतो जीवादपि सर्ववस्तु-
समुत्पादः । तस्मात्सोऽपि विश्वमयः । अवच्छिन्नाहंकृतिपदं शिरः-
पाण्यादिमच्छरीरं भूतात्मकं, भावात्मकं तु शब्दादिविषयसंवेद्यम् ।

पं० ४ घ. पु० इति—शब्दानन्तरं ते इति पदमप्यस्ति ।

पं० ७ अयमितिपदं घ. पुस्तकादुपन्यस्तम् ।

अनुभूयमानस्यैव संवेदनात् बाह्यार्थमनुभूयमानमेव
शरीरत्वेन गृह्णाति, न तु शिरःपाण्यादिलक्षितम्
एकमेवास्य शरीरम् ॥२८॥

तेन शब्दार्थचिन्तासु न सावस्था न यः शिवः ।
भोक्तैव भोग्यभावेन सदा सर्वत्र संस्थितः ॥२९॥

तेन तथाविधेन सर्वात्मकेन स्वभावेन, शब्दा-
र्थयोः चिन्तासु न सा अवस्था या शिवस्वभावं
न व्यञ्जयति, अतो भोक्तैव हि भोग्यभावेन सर्व-
त्रावस्थितो, न त्वन्यत् भोग्यमस्ति ॥२९॥

२९ प्रोक्तविश्वमयताप्रतिपत्त्या वाच्यवाचकात्मसु षडध्वजातेषु
या काचित् संवित्तिप्रवाहपद्धतिः सा परप्रकाशात्मशिवमय्येव, तस्मात्
ग्राहकात्मा परमेश्वर एवेच्छादिचक्रप्रेषणद्वारा ईशितव्यात्मज्ञेयकार्य-
वस्तुचमत्करणोद्युक्तस्तत्तादात्म्यसंपादनात् सदैवितसार्वात्रिकस्थितिरिति
स्वस्वभावस्यैव जगद्विकासमयशक्तिविभवनशीलता निर्व्यूढा ।

पं० २ ख. पु० पाण्यादिरक्षितमिति, ग. पु० पाण्यादिलक्षणमिति पाठः ।

पं० ७ ग. पु० शिवं न व्यञ्जयति इति पाठः ।

इति वा यस्य संवित्तिः क्रीडात्वेनाखिलं जगत् ।
स पश्यन्सततं युक्तो जीवन्मुक्तो न संशयः ॥३०॥

एवंस्वभावं यस्य चित्तं, यथा—मन्मयमेव जगत्
सर्वम् इति, स सर्वं क्रीडात्वेन पश्यन् नित्ययुक्त-
त्वात् जीवन्नेव ईश्वरवत् मुक्तो, न त्वस्य शरीरादि
बन्धकत्वेन वर्तते ॥३०॥

अयमेवोदयस्तस्य ध्येयस्य ध्यायिचेतसि ।
तदात्मतासमापत्तिरिच्छतः साधकस्य यां ॥३१॥

तत्संवेदनद्वारेण यः तदात्मग्रहो मन्त्रन्यासा-
त्मकः स एवोदयः तस्य ध्येयस्य मन्त्रात्मनः

३० समनन्तरपद्योद्दिष्टनीत्या अव्युच्छिन्नपरामर्शावधानपरिशीलन-
वतो योगिनः सर्वेश्वरस्वतन्त्रचिद्भैरवीयपूर्णाहंभावप्रतिपत्त्या अशेषमिदं
विश्वं स्वरचितक्रीडनकलीलामात्रेण विभाव्य स्वलीलाजनितहर्ष-
शोकाद्युपरागेऽपि शङ्कातङ्ककलङ्कयन्त्रणाभिर्मनागपि नोपलिप्तिरिति या-
थात्म्यवेदितृत्वाज्जीवत एव मुक्तिरित्यर्थः ।

३१ इदमिह प्रतिपादनीयम्, साधकचेतसो मन्त्रोच्चिचारयिषा-
वस्थायां यदनायासेन ध्येयवस्तुना सहैकात्म्यं संपाद्यमानं स एव
मन्त्राभिधेयस्य सततव्यदेवस्य तत्तदर्थक्रियाकार्यमोघशक्तिना उपास्या-

साधकचेतसि, तादात्म्यं तत्स्वभावत्वप्राप्तिः मन्त्र-
देवतया सह साधकस्य मन्त्रोच्चारणेच्छया संपा-
दिता ॥१॥

इयमेवामृतप्राप्तिरयमेवात्मनो ग्रहः ।

इयं निर्वाणादीक्षा च शिवसद्भावदायिनी ॥३२॥

इयमेव सा मिथ्याज्ञानशून्यस्य साधकस्य
निरावरणस्वस्वरूपसंविद्धिः अमृतत्वप्राप्तिः, न तु
रसास्वादरूपस्य धातुसारस्य स्थूलस्यास्वादनम्
अमृतप्राप्तिरुक्ता, यैव मन्त्रोच्चारणमात्रेणैव मन्त्र-
स्वरूपावस्थितिप्राप्तिः सैवात्मनो ग्रहणमित्युक्ता ।
यस्मात्

कारेण प्रत्यक्षावलोकनात्मोदयः, न तु विभाव्यमाना व्यतिरिक्ताकृतिरिति
प्रागुक्तोपपत्त्या सुगृहीतयाभेदोपलब्धिरुपेयते इति ।

३२ प्राग्बर्णितायाः संविद् एव अनित्यजडवस्त्वात्मनोऽमृतात् बाह्य-

पं० १ क. पु० मन्त्रस्य देवतया इति पाठः ।

पं० २ ख. ग. पु० मन्त्रोच्चारणेच्छया संपादिका इति पाठः ।

पं० ६ ख. ग. पु० मात्रेणैव स्वरूपावस्थितितीति पाठः ।

‘आत्मनो ग्रहणं कुर्याद्दीक्षाकाले गुरुर्धिया’

इति । न पुनर्लोष्टादिवत् हस्तेन तस्यामूर्तस्य ग्रहणं
भवति, अत एव चेयमेव सा निर्वाणदीक्षा शिवस-
द्भावदायिनी, परमशिवस्वरूपाभिव्यञ्जिका ॥३२॥

इति श्रीकल्लटाचार्यविरचितायां स्पन्दकारिकावृत्तौ सहजविद्योदयो
नाम द्वितीयो निःष्यन्दः ॥ २ ॥

साधनाद्यधीनदीक्षातोऽपि अनुत्तमवैलक्ष्येण अनुत्तरामृतरसमयता, उत्तम
विधिसंस्करणकारणत्वं चेति ।

अथ विभूतिस्पन्दारुख्यस्तृतीयो निःष्यन्दः ।

यथेच्छाभ्यर्थितो धाता जाग्रतोऽर्थान्हृदिस्थितान्।
सोमसूर्योदयं कृत्वा संपादयति देहिनेः ॥३३॥

यथास्यानभिव्यक्तस्वस्वरूपस्य योगिनो जाग्र-
दवस्थायां यथा यथा इच्छा भवति, तथैव तस्या-
नेकार्थसंनिधानेऽभिमतस्यैव कस्यचिदर्थस्य दर्शनं
भवति नटमल्लप्रेक्षादिषु सोमसूर्योदयं कृत्वा चक्षु-
रादिष्ववधानेन ॥३३॥

तथा स्वप्नेऽप्यभीष्टार्थान्प्रणयस्यानतिक्रमात् ।
नित्यं स्फुटतरं मध्ये स्थितोऽवश्यं प्रकाशयेत् ॥३४॥

तथा स्वप्नेऽपि अभीष्टार्थानेव पश्यति, प्रण-

---

३३ अर्थदिदृक्षोर्दिदृक्षावस्थायामीप्सितवस्त्वधारणावधानस्व-
भावमाविश्यैव इष्टार्थप्राप्तिरिति सावस्था प्रार्थनात्मेत्युपचरिता । वृत्तौ
तु चक्षुषोरिति इन्द्रियान्तरोपलक्षणं, तेन शुश्रूषापिस्पृक्षावस्थापि एवमेवो-
पचर्यते इच्छापूर्वकत्वादेव समस्तार्थस्फुरणस्येति ।

३४ उक्तप्रकारेण निखिलग्राह्यग्राहकसंबन्धिदशासु तादात्म्यप्रति-

यस्यानतिक्रमात् इच्छाभ्यर्थनाया अनतिक्रमात्,
यच्च तन्मध्ये हृदयं स्फुटतरम् अभिव्यक्तं नित्यं
तदेतत् स्वप्नस्वातन्त्र्यम् इत्युच्यते, अयमेव तमो-
वरणनिर्भेद इत्यर्थः ॥३४॥

अन्यथा तु स्वतन्त्रा स्यात्सृष्टिस्तद्धर्मकत्वतः ।
सततं लौकिकस्येव जाग्रत्स्वप्नपदद्वये ॥३५॥

अन्यथा तु स्वरूपस्थित्यभावे स्वतन्त्रा स्यात्
स्वप्ने आलविडालदर्शनरूपा सृष्टिः, यस्मात् तत्तत्त्वं
सृष्टिस्वभावं प्रसवधर्मत्वात्; यथा सततं सर्वस्य

पत्तिरूपस्य प्रणयस्यानुल्लङ्घनात् मनोवेद्यसृष्टिविषयेऽपि अभिमतार्थानां
सुप्रकटतरमेव प्रथनमिति स्वाप्तिका अर्थाः स्वातन्त्र्येण प्रसर्तुं नैव प्रभ-
वेयुरिति अतो योगिनो निर्दिष्टदशशेरविशेषात् तमोवरणनिर्भेद आवि-
र्भवेत् येन सिद्धचन्तरप्रसवः ।

३५ ज्ञानज्ञेयभावेन विजृम्भमाणे पदद्वयात्मनि शाक्तप्रसरे स्वसं-
वित्समाधाननिविडपरिशीलनानपायात् नित्ययुक्तस्य सृष्टिस्वभावमुक्त-
पदद्वयं शक्तिप्रतिबन्धं विधातुं नैव प्रभु, अन्यथावर्तमानस्तु लोकवत्
स्वयैव भावसृष्ट्या परवशीक्रियते इति सदावहितेन भाव्यमित्यर्थः ।

पं० ८ ख' ग' पु० आडविडेति पाठः ।

पं० ६ क' ख' पु० यथा सततमिति पाठः ।

लोकस्य जाग्रद्वृत्तौ स्वप्नावस्थायां च संबन्धा-
संबन्धविकल्पाः ॥३५॥

यथा ह्यर्थोऽस्फुटो दृष्टः सावधानेऽपि चेतसि ।
भूयःस्फुटतरो भाति स्वबलोद्योगभावितैः ॥३६॥

यथा किल दूरस्थितः कश्चिदर्थः पुरुषेण पूर्वं
सावधानेनापि न लक्ष्यते स एव स्फुटतरो भवति,
प्रयत्नविशेषेण निरूप्यमाणस्तत्रैव स्थितस्य ॥३६॥

तथा यत्परमार्थेन यदा यत्न यथा स्थितम् ।
तत्तथा बलमाक्रम्य न चिरात्संप्रवर्तते ॥३७॥

३६ दिदृक्षोश्चक्षुर्विस्फारणमात्रोपक्रमे विषयस्यास्फुटतयोपलम्भात्
क्षणान्तरे स्फुटतरप्रकाशः, यस्माद्द्रष्टुर्दर्शनविषयेऽतिरिक्तदर्शनसाधनं
नैव किमपि आह्वियते वास्तवस्वभावानुप्रवेशमन्तरेण, तदनाक्रमणादेव
यथात्म्यप्रथोपपत्तेः इत्येवमर्थप्रथा सर्वसाधारणापि केवलं योगिन
एवोक्तबलप्रत्यवमर्शप्रकाशिनी, नान्यस्य मायातिमिरान्धस्येति ।

३७ एवमुक्तबलाधिष्ठानादेव तत्तदवस्थाकारदेशकालाद्यविसंवा-
दितया अतीतादिव्यवहितविप्रकृष्टवस्तूनां विज्ञानं सुलभमेवेति पूर्वं
श्लोकदृष्टान्तद्वारोपोद्बलितमिति भावः ।

तथा तेनैव प्रयत्नविशेषेण यत् वस्तु येन रूपेण यदा यस्मिन् काले, यत्र देशे, यथा येनाकारेण संस्थितं, तत् वस्तु तथा स्वबलं स्वस्वरूपमाश्रितस्याचिरेणैव कालेन प्रतिभाति निरावरणस्वरूपत्वात् तेनातीतानागतं ज्ञानं परिमितविषयं न किञ्चिदाश्चर्यम् ॥३७॥

दुर्बलोऽपि तदाक्रम्य यतः कार्ये प्रवर्तते ।
आच्छादयेद्बुभुक्षां च तथा योऽतिबुभुक्षितः ३८

क्षीणधातुरपि तद्वलमुत्साहलक्षणमाक्रम्य यतः कार्ये प्रवर्तते, यथा च कश्चित् अशक्तोऽपि व्यायामाभ्यासेन महतीं शक्तिं प्राप्नोति उद्योगबलेन, तथानेन स्वभावानुशीलनेन बुभुक्षामपि आच्छादयति योऽतिबुभुक्षितः स्यात्, यतः सर्व-

३८ बुभुक्षानिवृत्त्याद्यपि नित्यतृप्ताकृतकस्वबलप्रथनादेव सिध्यति इत्याद्युपलक्षितोऽय्यः सिद्धिप्रपञ्चोऽपि प्रोक्ततत्त्वासादनादेव प्रोन्मील्यते ।

पं० १ क' ख' पु० स्वेन रूपेणेति पाठः ।

पं० १० ख' पु० तथा च कश्चिदिति पाठः ।

त्रैवात्मस्वरूपस्य कार्यकारणसंपादनसामर्थ्यमविलम्बम् ॥३८॥

अनेनाधिष्ठिते देहे यथा सर्वज्ञतादयः ।
तथा स्वात्मन्यधिष्ठानात्सर्वत्रैवं भविष्यति ३९

अनेनात्मस्वभावेन अधिष्ठिते व्याप्ते शरीरे सर्वज्ञतादयो यस्मात्, तत्र स्वल्पयूकाभक्षणमपि क्षिप्रमेव जानाति, तथा स्वात्मन्यवहितस्य सर्वत्र सर्वज्ञता भविष्यति ॥३९॥

ग्लानिर्विलुम्पिका देहे तस्याश्चाज्ञानतः सृतिः ।
तदुन्मेषविलुप्तं चेत्कुतः सा स्यादहेतुकां ॥४०॥

३९ कल्पिताहंभावप्रत्ययप्रतिबन्धभङ्गात् चिन्मात्रात्मनि परप्रमातरि पूर्णाहंभाववतां निष्प्रत्यूहं सर्वविषयाः पूर्णज्ञातृत्वादयो गुणा अभिव्यज्यन्ते । अत्र च सर्वकर्तृत्वसर्वज्ञत्वादिगुणानां व्यक्तयुपायः सनिदर्शनं प्रतिपाद्यते इति ।

४० अज्ञानेनैव पारमार्थिकस्वभावाख्यातेः शरीरोपचयापचयादिविकारास्तद्रहितचिदानन्दघनतत्त्वप्रत्यभिज्ञानात् पुनर्ग्लान्यादेरभावः इति तत्त्वप्रत्यभिज्ञानमेव व्याधिवलीपलितादेरुच्छेदोपायः ।

ग्लानिः किल शरीरस्य विनाशिनी, सा च
ग्लानिरज्ञानादुत्पद्यते, तदज्ञानम् उन्मेषेणात्म-
स्वभावेन यदि नित्योजिभक्तं तदा सा कुतः, कारण-
रहिता भवेत् ; अनेनैव कारणेन वलीपलिताभावः
शरीरदार्यं च योगिनाम् ॥४०॥

एकचिन्ताप्रसक्तस्य यतः स्यादपरोदयः ।
उन्मेषः स तु विज्ञेयः स्वयं तमुपलक्षयेत् ४१॥

एकत्र विषये व्यापृतचित्तस्य यतो यस्मात् स्व-
भावात् भृगि[टि]त्यन्या चिन्तोपद्यते, स चिन्तायाः
कारणम् उन्मेषो ज्ञातव्यः, स तु स्वयमेव
योगिना लक्षणीयः, चिन्ताद्वयान्तव्यापकतयानुभूय-
मानः ॥४१॥

---

४१ अनुसंधातव्यवस्तुद्वयव्यापिनो विशुद्धचिन्मात्रस्य सर्वकारण-
स्यात्मन उन्मेषशब्देन व्यपदेश्यत्वात् तत्परिशीलनावधानादिकमेव
उक्ताज्ञानविनाशीत्यर्थः ।

पं० ३ यदि पदं घ० पुस्तकाश्रयेणोपन्यस्तम् ।

पं० ११ क. पु० द्वयान्ते व्यापकेति पाठः ।

अतो बिन्दुरतो नादो रूपमस्मादतो रसः ।
प्रवर्तन्तेऽचिरेणैव क्षोभकत्वेन देहिर्नः ॥४२॥

अतः, अस्मादुन्मेषादनुशील्यमानात् बिन्दुः
तेजोरूपः, नादः प्राणवाख्यः शब्दः, रूपमन्धकारे
दर्शनं, रसः अमृतास्वादो मुखे, एते क्षोभकत्वेन
प्रवर्तन्ते अचिरेण कालेन ॥४२॥

दिदृक्ष्येव सर्वार्थान्यदा व्याप्यावतिष्ठते ।
तदा किं बहुनोक्तेन स्वयमेवावभोत्स्यते ॥४३॥
दिदृक्षा द्रष्टुमिच्छा, तदवस्थास्थ इव सर्वान्

४२ धरातत्त्वध्यायिनां भ्रूमध्यादिप्रदेशे प्रथमानस्तेजोविशेषो
बिन्दुः । व्योमधारणाभ्यासवतां स्वयमुच्चरितो ध्वनिविशेषो नादः ।
तेजोधारणाभ्यासिनामन्धतमसेऽपि दृश्यवस्तुदर्शनं रूपम् । रसवद्वस्तु-
राहित्येऽपि तदास्वादो रसोऽप्तत्त्वध्यायिगम्यः इत्येतत्सर्वमुन्मेषाभ्यासिनो
विघ्नरूपं सिद्धिजातं समुल्लसतीत्यर्थः ।

४३ यथा क्षेत्रज्ञानां स्वसंविदो दिदृक्षितभावानां दर्शनेच्छा-
यामभेदः तथैव विश्वगतभावानां परमात्मतत्त्वादव्यतिरेक इति संवित्त-

पं० ४ ग' पु० प्राणवाख्य इति पाठः, अन्धकारे दर्शनमितिवाक्यं तु घ' पु०
एव संदृष्टमुपन्यस्तम् ।

पं० ८ ख' ग' पु० स्वयमेवावगंस्यति इति पाठः ।

भावान् यदा व्याप्यावतिष्ठते, तदा किं बहुना उक्तेन,
स्वयमेव तत्त्वस्वभावमवभोत्स्यते ज्ञास्यति ॥४३॥

प्रबुद्धः सर्वदा तिष्ठेज्ज्ञानेनालोच्य गोचरम् ।
एकत्रारोपयेत्सर्वं ततोऽन्येन न पीड्यते ॥४४॥

प्रबुद्धोऽसंकुचितशक्तिः सर्वकालं तिष्ठेत्, ज्ञाने-
नालोच्य गोचरम् ज्ञेयं परिच्छिद्य, एवमेकत्र तत्त्व-
सद्भावे विद्यात्मके आरोपयेत् सर्वम्, ततोऽन्येन
वक्ष्यमाणेन कलासमूहेन न पीड्यते ॥४४॥

त्वान्तर्लीनान् भावात् विधाय प्रोक्तपरतत्त्वपरामर्शाभ्यासात् साधना-
न्तरनिरपेक्षं तद्दशाफलं केवलं योगिन एव स्वसंवेद्यं, विकल्पतिमि-
रोपहतचक्षुषस्तु पाशवसृष्टौ स्वाभेदमपि वस्तु पराम्रष्टुमक्षमता
कुतो नु जगद्भावाभेदपरामर्शप्रतिपदिति योग्येव एतत्प्रज्ञापात्रम् ।

४४ यत्किञ्चिद्वस्तु प्रमाणापारोहक्रमेण परप्रमात्रावेशभाक् अन्यथा
प्रकाशपदव्यामनारूढेर्वस्तुसत्तानुपपत्तेः, इत्येतत्संबन्धेऽवहिता उद्रिक्ता-
यमानेनेव कलादिक्षित्यन्तेन वेद्याभिमानेन नैव खिद्यन्ते इत्युक्तोपदेशद्र-
ढिमा समर्थ्यते ।

पं० २ क' पु० तत्त्वस्वभावोऽवगम्यते इति, ग' पु० स्वभावमवगच्छतीति,
घ. पु० स्वभावोऽवगम्यते इति पाठः ।

पं० ६ घ' पु० तत्त्वस्वभावे इति पाठान्तरं च दृश्यते ।

शब्दराशिसमुत्थस्य शक्तिवर्गस्य भोग्यताम् ।
कलाविलुप्तविभवो गतः सन्स पशुः स्मृतः ४५

शब्दराशिरकारादिक्षकारान्तः, तत्समुद्भूतस्य
कादिवर्गात्मकस्य ब्राह्म्यादिशक्तिसमूहस्य, भोग्यतां
गतः पुरुषो, ब्राह्म्यादीनां कलाभिः ककाराद्यक्षरै-
र्विलुप्तविभवः स्वस्वभावात् प्रच्यावितः पशुरु-
च्यते ॥४५॥

परामृतरसापायस्तस्य यः प्रत्ययोद्भवः ।
तेनास्वतन्त्रतामेति स च तन्मात्रगोचरः ॥४६॥

परामृतरसात् स्वरूपात् अपायः प्रच्युतिः तस्य
यः प्रत्ययोद्भवो विषयदर्शने स्मरणोदयो यतः,
तेन पुरुषोऽस्वतन्त्रताम् असर्वगत्वं च प्राप्नोति,

४५ भूचर्यादिशक्तिभिरनवरतं प्रदर्श्यमानभेदप्रथत्वात् पराधीना-
खिलवृत्तिकोऽपहृतैश्वर्यः स्ववशीक्रियते इत्यर्थः ।

४६ सहजमलमूलकमेव पशोरस्वातन्त्र्यं तदधिकरणेन विशेषवृत्ति-
मायीयप्राकृतिकावरणेन अत्यन्ताश्यानदुर्भेदसुहृदावरणप्रतिबन्धोऽनर्थ-
रूपोऽनन्तप्रतान इति भावः ।

स च प्रत्ययः तन्मात्रगोचरो रूपाद्यभिलाषा-
त्मकः ॥४६॥

स्वरूपावरणो चास्य शक्तयः सततोत्थिताः ।
यतः शब्दानुवेधेन न विना प्रत्ययोद्भवः ॥४७॥

स्वरूपस्य स्वभावस्याच्छादने चास्य पुरुषस्य
शक्तयो ब्राह्म्याद्याः पूर्वमुक्ता याः, ताः सततम्
उद्युक्ताः, यतः शब्दरहितस्य प्रत्ययस्य ज्ञानस्य
नास्त्येव कस्यचिदुद्भवः ॥४७॥

सेयं क्रियात्मिका शक्तिः शिवस्य पशुवर्तिनी ।
बन्धयित्री स्वमार्गस्था ज्ञाता सिद्ध्युपपादिका ४८

सा चेयं क्रियास्वभावा भगवतः पशुवर्तिनी
शक्तिः । यदुक्तम्

४७ कवर्गाद्युत्पन्ना एव प्रत्ययाः, तदधिष्ठात्र्यः पीठेश्वर्यो माहेश्या-
द्यास्ता एव पशोः पारस्वरूपमावरीतुं सदाद्युक्ताः, अत एदोत्तरोत्तरं
विषयभोगासक्तानामणूनां संसृतिरविरतप्रसरणेति ।

४८ बहिर्भावपर्यन्तं प्रसृतायाः पारमेश्वर्याः क्रियाशक्तेरेव हेतोर्भेदा-
भेदसंवेदननिबन्धनैव बन्धमोक्षविकल्पनेत्यर्थः ।

‘न सा जीवकला काचित्संतानद्वयवर्तिनी ।
व्याप्त्री शिवकला यस्यामधिष्ठात्री न विद्यते ॥’

इति । सैव च बन्धकारणम् अज्ञाता, ज्ञाता सा
च पुनः परापरसिद्धिप्रदा भवति पुंसाम् ॥४८॥

तन्मात्रोदयरूपेणा मनोऽहंबुद्धिवर्तिना ।
पुर्यष्टकेन संरुद्धस्तदुत्थं प्रत्ययोद्भवम् ॥४९॥

तन्मात्रोदयः, तन्मात्राणां शब्दादीनामनु-
भवरूपेण, मनोऽहंकारबुद्धिभिः इति त्रिभिः परा-
मृश्यमानेन पुर्यष्टकेन बद्धः, तदुत्थं तस्मादुद्भूतं
सुखदुःखसंवेदनरूपं तदा ॥४९॥

भुङ्क्ते परवशो भोगं तद्भावात्संसरत्यतः ।
संसृतिप्रलयस्यास्य कारणां संप्रचक्ष्महे ॥५०॥

भुङ्क्ते अश्नाति, अस्वतन्त्रो, भोगं सुखदुःख-
संवेदनरूपं, तस्य पुर्यष्टकस्य भावात् संसरति

४९-५० पुर्यष्टकसंरुद्धत्वादेवास्य पशोः कर्मचक्र भ्रम्यनुभवः, इत्यतः
संसृतिविनाशकारणं साधनं वक्ष्यमाणमुपपद्यते ।

संसारशरीरे, अतः संसृतिप्रलयस्य जन्ममरण-
प्रवाहरूपस्य संसारस्य विनाशकारणं संप्रचक्ष्महे
वक्ष्यामः ॥५०॥

यदा त्वेकत्र संरूढस्तदा तस्य लयोदयौ ।
नियच्छन्भोक्तृतामेति ततश्चक्रेश्वरो भवेत् ॥५१॥

यदा पुनस्त्वेकत्र स्थूले सूक्ष्मे वा संरूढो
लीनचित्तः, तदा तस्य प्रत्ययोद्भवस्य लयोद्भवौ
ध्वंसप्रादुर्भावौ नियच्छन् कुर्वन् भोक्तृतां प्राप्नोति,
ततः चक्रेश्वरो भवेत् सर्वाधिपतिर्भवति ॥५१॥

अगाधसंशयाम्भोधिसमुत्तरणातारिणीम् ।
वन्दे विचित्रार्थपदां चित्रां तां गुरुभारतीम् ॥५२॥

अगाधो ह्यप्रतिष्ठोऽनन्तः ॥५२॥

इति श्रीभट्टकल्लटविरचितायां स्पन्दकारिकावृत्तौ विभूतिस्पन्द-
स्तृतीयो निःष्यन्दः ॥ ३ ॥

५१ एवं प्राक्प्रतिपादितस्योपलब्धेकस्वभावस्य स्वात्मनो निविड-
वितर्कपरिशीलनया विकल्पहान्याद्युपायवृत्त्या भूतभावात्मकयोः शरीर-

समाप्तं स्पन्दसर्वस्वं प्रवृत्तं भट्टकल्लटात् ।
स्वप्रकाशैकचित्तत्त्वपरिरम्भरसोत्सुकात् ॥१॥

दृढं महादेवगिरौ महेश-
स्वप्नोपदिष्टाच्छिवसूत्रसिन्धोः ।
स्पन्दामृतं यद्रसुगुप्तपादैः
श्रीकल्लटस्तत्प्रकटीचकार ॥२॥

आ तपनान्मोटकान्तं यस्य मे गुरुसंततिः ।
तस्य मे सर्वशिष्यस्य नोपदेशदरिद्रता ॥३॥

परिपूर्णेयं स्पन्दवृत्तिः कृतिस्तत्रभवन्महामाहेश्वराचार्यवर्यभट्ट-
श्रीकल्लटपादानाम् ॥

येरन्यतरस्मिन् अविकल्पसंवित्स्वरूपप्राप्तेः गोचर्यादिशक्तिचक्रस्यानधी-
नवृत्तित्वात् स्वैश्वर्यविजृम्भामात्रविज्ञानेन तदीश्वरः पतिः संपद्यते इति ।

कश्मीरेन्द्रैः श्रोमत्प्रतापसिंहैः पुराणविद्यानाम् ।
जीर्णोद्धारादिकर्मणि नियुक्तसद्भिर्मुकुन्दरामाद्यैः ॥
शाकेग्निघ्नशिवाङ्केन्दुमिते स्पन्दस्य कारिकावृत्तेः
संक्षिप्तार्थप्रकाशः समग्राहिस्ताच्छिवाय भव्यानाम् ॥